

TARTIŞMALI İLMÎ TOPLANTILAR DİZİSİ: 32

KUR'ÂN ve TEFSİR ARAŞTIRMALARI I

Prof. Dr. Sadreddin GÜMÜŞ Yrd. Doç. Dr. A. Cüneyt EREN
Prof. Dr. Suat YILDIRIM Prof. Dr. Ömer Faruk HARMAN
Prof. Dr. Ali BARDAKOĞLU Prof. Dr. Süleyman ULUDAĞ
Dr. Tahsin GÖRGÜN Prof. Dr. Bayraktar BAYRAKLI
Prof. Dr. Mustafa TAHRALI Prof. Dr. Celal KIRCA
Prof. Dr. Âmiran KURTKAN- Prof. Dr. Ali Murat DARYAL
BİLGİSEVEN

İstanbul - 2000

ENSAR NEŞRİYAT : 65
İSLÂMÎ İLİMLER ARAŞTIRMA VAKFI
Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi: 32

Tebliğlerin,
bilim ve dil bakımından sorumluluğu
tebliğ sahiplerine aittir.

Yayına Hazırlayanlar:
Prof. Dr. Bedreddin ÇETİNER
Dr. İsmail KURT
Seyid Ali TÜZ

Dizgi:
Selahattin Uslucan

Baskı:

ENSAR NEŞRİYAT
Süleymaniye cad. 11 Beyazıt-İstanbul
Tel/Fax : (0212) 513 43 41

KUR'AN-I KERİM'DE DİN KAVRAMI

Prof. Dr. Ö. Faruk HARMAN
M.Ü. İlahiyat Fakültesi
Öğretim Üyesi

A- Arapça'da Din Kelimesi

1. Arapça'daki Din Kelimesinin Menşei

Dil alimleri din kelimesinin Arapça "deyn" kökünden mastar veya isim olduğunu kabul etmektedirler. Fakat bazı müsteşrikler kelimenin Arapça olmadığını, başka dillerden Arapça'ya geçtiğini ileri sürmekte, çeşitli kullanış şekillerine göre İbranice, Habeşçe, Ermenice, Süryanice veya Farsça'dan alındığını iddia etmektedirler.

Müsteşrik Mac Donald, klasik Arap sözlüklerinde sıralanan anlamlara göre birbirinden ayrı üç din kelimesi seçilebildiğini belirtir:

a) Ârâmî-İbrânî dilinden olup "hüküm" manasına gelen "din" kelimesi.

b) Hâlis Arapça olup, "örf, âdet" mânâsına gelen kelime.

c) "Din" mânâsını ifade eden ve Avesta dilindeki "daenâ"dan gelen Pehlevice "den" kelimesi.¹

L.Gardet, din kelimesinin üç farklı anlamının mevcudiyetini belirtip yukarıda verilen gruptamadaki birinci şıkta "karşılık" anlamını da ekler.²

Nöldeke ve Vollers gibi bazı şarkiyatçılar da Arapça'daki din kelimesinin, üçüncü şıkta gösterilen Pehlevî asıllı kelimedenden geldiğini ileri sür-

1 Mac Donald, "Din", İ A, III, 590; A. Jeffery, *The Foreign Vocabulary of the Quran*, Baroda, 1937, s. 132; Mansour Shaki, "Den", *Encyclopaedia Iranica*, VII, 279.

2 L.Gardet, "Din", EI2(Fr), II/1, 301

mektedirler. M. Gaudefroy Demombynes de, din kelimesini Arap dillerinin “dâne” den gelme saydıklarını, buna karşılık batılı araştırmacıların dini Farsça bir kelime olan “daenâ” ya dayandırdıklarını belirtir.³

Toshihiko Izutsu ise kelimenin aslının ne olduğunun kesin bir biçimde belli olmadığını, ayrı ayrı kaynaklara ait iki veya daha fazla bağımsız kelimenin zamanla aynı kelime şekline girebileceğini, kelimenin çeşitli mânâlarından bazılarının yabancı asıllı olmasının muhtemel olduğunu belirtmektedir.⁴

Buna karşılık Arap dil âlimleri din kelimesinin Arapça “deyn” kelimesinden mastar veya isim olduğunu kabul ederler.

İbn Manzur deyn’in mastar, dinin ise isim olduğu rivâyetini nakleder.⁵

2. Arapça’daki din kelimesinin anlamları

Din kelimesinin çok sayıda anlamı vardır. Dinin asıl mânâsının itaat ve boyun eğme olduğu, diğer mânâların bu kök anlamı dayandığı belirtilmektedir.⁶ Cevherî dinin, “âdet, durum; ceza, mükafat; itaat” şeklinde başlıca üç anlamını verir ve terim olarak dinin bu son anlamdan geldiğini belirtir.⁷ Râgıb el-İsfahânî sadece “itaat” ve “ceza” (karşılık) anlamlarını kaydeder.⁸ İbn Manzur bunlara “hesap, hal, zorlamak, zelil kılmak” ve “İslâm” ı da ekler.⁹ Şehristânî, din kelimesinin asıl mânâsının taat, inkıyad, ceza ve hesap olduğunu nakleder.¹⁰ Zebidî, âyet ve hadisler yanında Arap şairinden aldığı çeşitli örneklerle dayanarak din kelimesinin yirminin üzerinde anlamını zikreder.¹¹ Mütercim Âsım Efendi ise dinin otuzu aşkın anlamından söz etmektedir ki şunlardır: ceza ve karşılık, İslâm, örf ve âdet, daimi yağın yağmur, taat, zül ve inkıyâd, hastalık, kahr, galebe, istila, hesap, hakimiyet ve galibiyet, saltanat ve mülkiyet, hüküm ve ferman, makbul ibadet, millet, şeriat, tevhid, vera ve takva, ikrah(zor-

3 M. Gaudefroy Demombynes, Mahomet, Paris 1957, s. 504.

4 T. Izutsu, *Kur’ân’da Allah ve İnsan*, s. 207.

5 İbn Manzur, *Lisânü’l-Arab*, dyn md.

6 Hasan el-Mustafavi, *et-Tahkik fi Kelimati’l-Kur’ân*, III, 288-289.

7 Cevherî, *es-Sihah*, “deyn”.

8 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, “dyn”

9 İbn Manzur, *Lisânü’l-Arab*, “dyn”

10 Şehristânî, *el-Milel ve’n-Nihal*, I, 38-39.

11 Zebidî, *Tâcu’l-Arûs*, “dyn”

lama), hal, hizmet, ihsan, aziz olma, zelil olma, itaat ve isyan, ram eylemek, zelil kılmak, ahlak, âdet.¹²

Din kelimesi ilk defa Kur'an'da geçmemekte, çeşitli anlamlarda İslâm öncesi Arap toplumunda da kullanılmaktadır.

İslâm öncesi Arap Edebiyatında kullanılan din kelimesinde *âdet ve huy, karşılık vermek* ve *ta'at* olmak üzere üç kök mânâ bulunmaktadır:

a) Âdet ve huy anlamı

Hüzeyl kabilesi şairi, bir arkadaşının ölümü üzerine yazdığı ağıtta şöyle der:

وَعَاوَدُنِي حُزْنِي الَّذِي يَتَجَدَّدُ
الْآبَاتِ مِنْ حَوْلِي نِيَامًا وَرَقْدًا
وَعَاوَدُنِي دِينِي فَبِتَّ كَأَمَّا
خِلَالَ ضُلُوعِ الصُّدْرِ شَرَعٌ مُمَدَّدٌ

Yanımdakilerin hepsi uykuya daldılar.

Yine tasam geri geldi, durmadan tazeleniyor.

Tekrar eski dinim (huyum) bana geri döndü ve sanki,

Göğüs kaburgalarım arasına tel gerilmiş gibi idim (yani öyle huçkırlıklarla ağlıyordum ki göğüs kemiklerim, sanki aralarına bir müzik teli gerilmiş gibi ses çıkarıyordu).

b) Karşılık vermek, bir şeye mukabelede bulunmak

Din kelimesi, İslâm öncesi Arap şiirinde bu mânâda çok geçmektedir:

فَلَمَّا صَرَخَ الشَّرُّ
فَأَمْسَى وَهُوَ عُرْيَانٌ
وَلَمْ يَبْقَ سِوَى الْعَدْوَانِ
دَنَاهُمْ كَمَا دَانُوا

Kötülükleri o derece aşıkâr oldu,

Çırlıçılak ortaya çıktı ki

Artık onlara düşmanlık yapmaktan başka çare kalmadı.

Onların bize yaptıklarının karşılığını verdik.

(Dinnâ, din kökünden dâne'nin birinci çoğul şahısdır).

12 Mütercim Âsım Efendi, *Kâmus Tercümesi*, "dyn"

Bir başka örnek de şudur:

Hüveylid b. Nevfel el-Kilabî, Hâris b. Ebi Şemr el-Gassânî için şöyle demektedir:

يا ايها الملك الخوف اما ترى ليلا وصبحا كيف يختلفان
هل تستطيع الشمس ان تأتي بها ليلا وهل لك بالملك يدان
يا حار ايقن ان ملك زائل واعلم بان كما تدين تدان

Görmez misin ey korkak kral
Gece ve gündüz nasıl farklılık arz eder.
Gücün hiç yeter mi güneşi gece doğurtmaya,
Mülkte senin otoriten mi var?
Ey zalim, şunu bil ki hükümrانlığın elbet sona erecek.
Şunu da bil ki yaptıklarının karşılığını göreceksin.

Yüce Allah'ın deyyan=yargılayıcı sıfatı da bu mânâyadır. Kur'an-ı Kerim'de de kelime bu mânâda ism-i meful şeklinde geçer: (es-Saffât, 37/53)

(Ne? Biz ölüp toprak ve kemik olduktan sonra mı yaptığımızın karşılığı verilecek?)

c) Dinin itaat anlamı

Dinin üçüncü kök anlamı itaattir ancak din, zıt mânâları içeren kelimeler grubundandır ve hem “teslim olmak, itaat etmek”, hem de “zapt etmek, hükmetmek, kudretle yönetmek” anlamı taşımaktadır. Ayrıca aziz ve zelil, itaat ve isyan gibi zıt anlamlara da gelmektedir.

Amr b. Kulsûm'un bir şiirinde şöyle denilmektedir:

وَرثْنَا مَجْدَ عَلْقَمَةَ بْنِ سَيْفٍ : أَبَاحَ لَنَا حُصُونَهُ الْمَجْدِ دِينَا

Biz ceddimiz Alkama b. Seyf'in şerefini miras aldık. O bize bir çok şeref kalelerini zorla (dinen:kahren) meşru kıldı (yahut bir çok kaleleri itaat altına alıp bize teslim etti).

Amr b. Kulşüm'un bir başka beytinde de şöyle ifade edilmektedir:

وَيَأْمُرُنَا غَرًا كَرَامًا عَصَيْنَا الْمَلِكَ فِيهَا أَنْ نَدِينَا

İhtişamlı, şanlı günlerimiz vardı. O günlerde itaat etmemek için, (köle olmamak için) krala isyan ettik.

لَنْ حَلَلْتُ بِجَوْ فِي بَنِي أَسَدٍ فِي دِينِ عَمْرٍو حَالَتِ بَيْنَنَا فَدَكَ

Eğer sen Benu Esed kabilesindeki Cev vadisinde Amr'ın himayesine sığınsan, hatta aramıza Fedek de girse benden kurtulamazsın.

Bu şiirdeki Amr, Hire kralı Amr b. Hind'dir. Metindeki "fi dîni Amr" cümlecigi, "sen Amr'ın itaatine girsen ve onun güçlü himayesine sığın-san" demektir ve din kelimesi hem taat, hem de kudret anlamı içermektedir.

وَلَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَلَهُ الدِّينُ وَاصِبًا

(en-Nahl, 16/52):

Ayetinde de din hem "itaat", hem de "hakimiyet" anlamındadır.¹³

d) İslâm öncesi Araplarda din, ameller sistemi ve hac anlamında da kullanılmıştır

حَيَاكَ وَدَفَانَا لَا يَحِلُّ لَنَا لِهَوِّ النِّسَاءِ وَإِنْ الدِّينُ قَدْ عَزَمَا

Ved sana uzun ömür versin, ama şimdi bize kadınlarla uğraşmak helal olmaz, zira din (zamana) geldi. Burada hac için Mekke'ye gitme vaktinin geldiği ifade edilmektedir.

Arapça'da din kelimesinin anlamlarını şu dört grupta toplamak mümkündür:

1-Üstün gelmek, zorla istediğini yaptırmak, hüküm, emir, itaate zorlamak, zelil kılmak:

13 T. Izutsu, a.g.e., s.208-212.

دان الناس : insanları itaate zorladı.

دنتهم فدانوا : onları zorladın, onlar da itaat ettiler.

القوم : kavmi zelil kıldın.

Bir hadis mealen şöyledir: "Akıllı kimse nefesine hakim olup ölümden sonrası için çalışandır" الكيس من دان نفسه وعمل لما بعد الموت

Dane nefsehu," nefisini zelil kıldı veya hesaba çekti" demektir.

Şair el-A'şa el-Hırmâzî Hz. Peygamber'e "Ey insanların efendisi ve Arabın kudret sahibi" diye hitap etmiştir. ياسيد الناس وديان العرب

Deyyan, Allah'ın isimlerindedir ve "hükmeden, yargılayan" anlamındadır. "İtaate zorladı" anlamındaki dâne fiilinden "faal" vezninde isimdir.

Aynı kökten gelen deyn borç anlamındadır. Dâne yedinu deyn fiili vadeli veya vadesiz borç almak ve borç vermek anlamındadır. Dane fiili hem lazım hem de müteaddi olarak kullanılmaktadır.

Dintuhu, ona borç verdim veya ondan borç aldım demektir. Borçlu kimseye Medin veya Medyun denilmektedir. Deyn'deki ödeme, karşılığını verme, alacaklıya karşı boyun eğme gibi nitelikler din için de geçerlidir ve bu yönüyle karşılık ve itaat anlamlarıyla alakası vardır. Hatta bazıları aynı fiilden gelen din ve deyn masdarlarının kökünün deyn sigası olduğunu, zira bu kalıbın Arapça'da daha çok kullanıldığını belirtmektedirler.¹⁴

2-İtaat, kulluk, hizmet, bir kimsenin emri altına girmek, birinin üstünlüğü ve galibiyeti karşısında alçak gönüllülüğü ve zilleti kabullenmek.

دنتهم فدانوا : Onlara üstün geldin, onlar da itaat ettiler ifadesi bu anlamdadır.

3-Şeriat, yol, kanun, mezhep, millet, âdet

ما زال ذلك ديني وديني : Benim durumum, âdetim budur.

Hadis'te: كانت قريش ومن دان بدينهم Kureyş ve onların âdet ve yolları üzere olanlar tabiri geçmekte, bir başka hadis'te:

انه عليه السلام كان على دين قومه Rasulullah kavminin dini üzere idi"denilmektedir.

4-Ceza, mükafat, muhakerne, hesap

Bir Arap atasözünde "Nasıl yaparsan öyle karşılık bulursun" denilmektedir, Kur'an-ı Kerim'de kafirlerin ağzından "biz mi yaptıklarımızın cezasını görüp hesaba çekileceğiz" denilmektedir (es-Saffat, 37/53).¹⁵

Arapça'daki din kelimesine lügatlerin verdikleri çok sayıdaki mânâyı bu şekilde dört grupta toplamak mümkün olduğu gibi, kelimenin hem türetilişine hem de çekim şekillerine bakıldığında **kelimenin** anlamlarını üç grupta toplamak da mümkündür:

a) Dânehu kelimesi, kendiliğinden geçişli olduğu takdirde şu anlamlardadır: **Malik** oldu, hükmetti, yönetti, zorladı, hesaba çekti, karşılığını verdi. Bu takdirde din kelimesi "mülk, tasarruf, hüküm ve zorlama, hesaba çekme ve karşılığını verme anlamlarındadır.

مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ : Hesap ve karşılık günü.

الْكَيْسُ مَنْ نَفْسُهُ : Akıllı olan nefesine hakim olandır.

دَيَّانٌ : Yargılayan.

b) Dâne lehu **دان له** : Kelimenin "l" harfiyle geçişli olduğu bu şekilde ise şu anlamlardadır: ftaat etti, boyun eğdi. Bu takdirde din kelimesi "itaat ve boyun eğme, ibadet ve takva" anlamlarındadır.

15 İbn Manzur, *Lisanü'l-Arab*, dyn md., Mevduci, *Kur'an'a Göre Dört Terim*, İst. 1983, s. 109-112.

الدِّينُ لِلَّهِ : Din Allah'ındır ifadesinde hem "Hüküm Allah'ındır" hem de "İtaat Allah'adır anlamları mevcuttur.

Din kelimesinin bu ikinci mânâsı ilk anlamının tabii bir neticesidir.

دَاهَهُ فَذَانَهُ : Onu itaate zorladı, o da itaat etti.

c) Dâne bihi دَانَهُ : Kelimenin "b" harfiyle geçişli olduğu bu şekilde ise "din ve mezhep edildi" yani "inandı, âdet edildi, huy ve ahlak edildi" anlamlarındadır. Bu takdirde din kelimesi "kişinin nazari veya ameli olarak takip ettiği mezhep, yol" demektir. Her şahsın ameli mezhebi, onun âdeti ve siretidir.

هَذَا دِينِي وَدِينِي : Benim durumum, âdetim budur. Nazari mezhep ise. bağlandığı inanç ve görüştür.

Şu halde Arap dilinde din kelimesine verilen filolojik anlam, iki taraf arasında bir tarafın emir ve hakimiyeti diğer tarafın itaat ve bağlılığına dayalı karşılıklı ilişkidir. Din, iki taraftan birisi için emir ve hakimiyet, diğeri için ise bağlılık ve itaat anlamındadır. Arapça'da din kelimesinin "boyun eğmenin lüzumu" etrafında oluşan çeşitli mânâlara geldiği görülmektedir. Birinci şıkta o "inkfyadı gerekli kılma, boyun eğdirme", ikinci şıkta "inkıyadı, boyun eğmeyi benimseme" anlamındadır. Üçüncü şıkta ise "boyun eğmeyi gerekli kılan esas,başlangıç" anlamındadır.¹⁶

B. Kur'an'da Din Kelimesi

1. Kur'an-ı Kerim'de Din Kelimesinin Kullanılış Biçimleri:

Kur'an-ı Kerim'de din kelimesi doksan iki yerde müfret olarak geçmekte ayrıca üç yerde de (et-Tevbe 9/29'da "yedînûn", es-Sâffât, 37/53'te

16 Muhammed Abdullah Draz, ed. Din, Buhûs Mumehhede li-Diraseti Tarihi'l-Edyân, Kuveyt 1990, s. 31.

“medînûn”; el-Vâkıa, 56/86’da “medînîn”) değişik türevleri yer almaktadır.

Müfret olarak geçen doksan iki yerin üçünde “ benim dinim(dinî)” (Yunus 10/104; Zümer 39/14; Kafırun 109/6); on birinde “sizin dininiz(dinukum)”; onunda “onların dini(dinuhum)”; ikisinde “onun dini(dinihi)” şeklinde geçmektedir.

Diğer taraftan din kelimesi on üç yerde “yevmü'd-din“(din günü, el-Fatiha 1/4; el-Hıcr 15/35; eş-Şuara 26/82; es-Saffat 37/20; Sad 38/78; ez-Zariyat 51/12; el-Vakıa 56/56; el-Mearic 70/26; el-Müddessir 74/46; el-İnfitar 82/15, 17, 18; el-Mutaffifin 83/11)), on yerde “muhlisîne lehü'd-din“(dinde ihlaslı olma, el-Araf 7/29; Yunus 10/22; el-Ankebut 29/65; Lokman 31/32; ez-Zümer 39/2, 11’de “muhlisân lehü'd-din” şeklinde; 14’te de “muhlisân lehu dini” şeklinde;Ğafir 40/14, 65; el-Beyyine 98/5)); on altı yerde ise “dinen kayyimen” (dosdoğru din),” dînullah “(Allah’ın dini),” ed-dînu lillah “(din Allah için),” dinü'l-hak “(hak din),” ed-dînü'l-halis” (halis din) ve “ed-dinu'l-kayyim” şeklinde geçmektedir.

2. Din Kelimesinin Kur'an'daki anlamları

Kur'an-ı Kerim'de din ve bu kökten türetilmiş kelimeler, başlıca şu anlamlarda kullanılmaktadır. Zül, yönetme, yönetilme, itaat, hüküm, tapınma, tevhid, İslâm, şeriat, hudûd, âdet, ceza, hesap.

a) Ceza, mükafat anlamı (Fatiha,1/4): مالك يوم الدين

Din gününün (mükafat ve ceza gününün) sahibi:

b) Ceza anlamı (en-Nûr 24/25): يومئذ يوفيهم الله دينهم الحق

O gün Allah onlara gerçek cezalarını tastamam verecek....)

c) Hesap anlamı : ان عدة الشهور عند الله اثنا عشر شهرا

(et-Tevbe 9/36)

İşte bu doğru hesaptır.

d) Hakimiyet ve itaat anlamı

(en-Nahl 16/52) وله ما فى السموات والأرض وله الدين واصبا

Göklerde ve yerde ne varsa hepsi onundur. Din de yalnız onundur. Burada din hem hakimiyet hem de itaat anlamındadır.

e) Hüküm, dinî hukuk anlamı (en-Nur 24/2): الزانية والزاني فاجلدوا

كل واحد منهما مائة جلدة ولا تأخذكم بهما رأفة فى دين الله

Zina eden kadın ve zina eden erkekten her birine yüz sopa vurun. Allah'ın dininde (hükümlerini uygularken) onlara acıyacağınız tutmasın.

f) Kanun, beşeri hukuk anlamı: ما كان لياخذ أخاه فى دين الملك

(Yusuf 12/76)

Yoksa kralın kanununa göre kardeşini tutamayacaktı.

g) Dinî ilimler anlamı (et-Tevbe,9/122): ليتفقهوا فى الدين

Dinde (dini ilimlerde) geniş bilgi elde etmek için)

h) Kulluk, ibadet anlamı (Yunus 10/104): يا ايها الناس ان كنتم

فى شك من دينى فلا اعبد الذين تعبدون من دون الله

Ey insanlar, eğer siz benim dinimden şüphede iseniz o halde ben sizin Allah'tan başka ibadet ettiklerinize ibadet etmem.

(el-Kafirun 109/6): لكم دينكم ولي دين

1) İslâm anlamı:Kur'an-ı Kerim'de özel anlamda din kelimesiyle İslâm kastedilmiştir (Al-i İmran 3/19). Bu bakımdan İslâm ile din âdeta eş anlamlı iki kelime gibi telakki edilmiş ve bütün peygamberlerin getirdiği dinin İslâm olduğu ifade edilmiştir:

ان الدين عند الله الإسلام

Allah katında din İslâm'dır. (Al-i İm-

ran 3/19)

"Bugün sizin dininizi olgunlaştırdım, size olan nimetimi tamamladım ve size din olarak İslâm'ı seçtim". (el-Maide 5/3)

Kur'an-ı Kerim'de Din kelimesi, Araplarda bu kelimeye verilen

a) Yüksek otorite sahibinden gelen üstünlük ve galibiyet.

b) Otorite sahibine, itaat ederek gösterilen tapınma ve itaat.

c) Uyulan âdet, kanun ve yollar.

d) Hesaba çekme, yargılama, cezalandırma veya mükafatlandırma anlamlarına tekabül edecek şekilde

a) Hakimiyet, en üstün otorite,

b) Bu yüksek otorite ve hakimiyete boyun eğme,

c) Bu hakimiyetin otoritesi altında meydana gelen amelî ve fikrî nizam

d) Bu nizama uymak, ihlasla bağlanmak veya karşı gelmek suretiyle isyan etmekten dolayı yüksek otoriteye verilen mükafat veya ceza anlamlarında kullanılmıştır.¹⁷

Muhlisîne lehü'd-dîn (Gâfir 40/65; el-Beyyine 98/5), Muhlisan lehü'd-dîn (ez-Zümer 39/2,11), Muhlisan lehü dini (ez-Zümer 39/14), ed-Dînu'l-halis (ez-Zümer 39/3), Dinullah (Âl-i İmran 3/83) ifadelerinin geçtiği âyetlerde din kelimesi yüksek otorite, bu otoriteye boyun eğme, ona itaati ve kul olmayı kabul etme mânâlarında kullanılmıştır. Allah için dinde ihlaslı olmaktan maksat; hakimiyet, hüküm ve emir konusunda kişinin Allah'tan başkasına boyun eğmemesidir.

Yunus 10/104,105; er-Rum 30/30; Yusuf 12/76; en-Nur 24/2; el-En'am 6/137; eş-Şura 42/21; el-Kafirun 105/2 âyetlerdeki din kelimesinden maksat insanın kayıtlı bulunduğu kanun, sınır, yol, fikrî ve amelî nizamdır.

El-Mâun 107/1; el-İnfitar 82/17-19'da ise din kelimesi muhasebe, kaza, hüküm ve mükafat verme mânâlarında kullanılmıştır.

Kur'an'da din kelimesi yukarıdaki dört anlam grubundan birini veya bir kaçını ifade ettiği gibi yer yer bu gruplardaki anlamların tamamını kapsayan bir nizamı da belirtir. Bu nizamı ifade etmek üzere "ed-dînü'l-kayyîm, ed-dînü'l-halis, dînü'l-hak, dînullah" gibi özel tabirler de kullanılır.

Et-Tevbe 9/29,33; Gâfir 40/26; Âl-i İmran 3/19,85; el-Enfâl 8/39; en-Nasr 110/1-3 âyetlerinde din kelimesi ile kastedilen mânâ amelî, ahlaki,

17 Mevdûdi, a.g.e., s. 109-114.

fikrî, iktisadî her cebhesini içine alan şumullü ve mükemmel bir hayat nizamıdır.¹⁸

3. Vahyin kronolojisi çerçevesinde din kelimesinin kullanılış biçimleri

Kur'ân'da din kelimesinin geçtiği surelerin nuzûl sıralarını dikkate alarak terimin semantik gelişmesi incelendiğinde, bu kelimenin geçtiği ayetlerin yaklaşık yarısı Mekki, yarısı Medeni'dir.

Mekke döneminin ilk zamanlarında inen ayetlerde din kelimesi çoğunlukla "yevmü'd-din" (din günü; hesap, ceza-mükafat günü) şeklinde geçer ve insanın iman ve ameline göre hesaba çekileceği ahiret gününü ifade eder (Fatiha 1/4; ez-Zariyat 51/6 gibi). Birinci Mekke dönemine ait el-Maun 107/1; et-Tin 95/7; el-İnfitar 82/9 ve el-Kafirun 109/6 ayetleriyle ikinci Mekke dönemine ait ez-Zariyat 51/6 âyetinde yevm kelimesi olmaksızın sadece din şeklinde geçmektedir ve yaygın kanaate göre, el-Kafirun 109/6 ayeti hariç diğerlerinde din kelimesi yevmü'd-din anlamındadır.¹⁹

Mekke döneminin ikinci yarısında nâzil olan âyetlerde ise artık sorumluluk ve hesaptan tevhid ve teslimiyete geçildiği görülür. Buna göre insan sadece Allah'a ibadet edecek, ona ortak koşmayacaktır. Muhlisine lehu'd-dîn'deki ihlas kişinin bütün hayatını Allah'a vakfetmesi, sadece ona bağlanıp teslim olmasıdır. Din Allah tarafından vaz edilmiştir ve o, Allah'ın insan için çizdiği yoldur. Bu dönemde nazil olan âyetlerde şu kavramlar yer almaktadır:

Lehu'd-din: "Göklerde ve yerde ne varsa onunur, din de yalnız onunur. O halde Allah'tan başkasından mı korkuyorsunuz?" (en-Nahl 16/52)

Ed-Dinü'l-Hanif: "Ve "Hanif" olarak yüzünü dine çevir, sakın müşriklerden olma." (er-Rum 30/30; Yunus 10/105)

Ed-Dinü'l-Kayyim: "Allah'ı bırakıp da taptıklarınız, sizin ve atalarınızın taktığı birtakım isimlerden başka bir şey değildir." (er-Rum 30/30,43; Yusuf 12/40; el-Enam 6/161) "Allah onlar hakkında herhangi bir delil indirmemiştir. Hüküm sadece Allah'a aittir. O size kendisinden başkasına ibadet etmemenizi emretmiştir. İşte dosdoğru din budur. Fakat insanların çoğu bilmezler." (Yusuf 12/40).

18 Mevdûdi, a.g.e., s. 113-122.

19 Y.Y.Haddad, *The Conception of the Term Din in the Quran*, Moslem World, LXIV(1974), s. 115.

Muhlisîne lehu'd-Din: "O daima diridir; Ondan başka hiçbir Tanrı yoktur. O halde dinde ihlaslı ve samimi kişiler olarak Ona dua edin..." (Ğafir 40/65; ez-Zümer 39/2,11,14; el-Ankebut 29/65; Lokman 31/32; Yunus 10/22; el-Araf 7/29)

Ed-Dinu'l-Halis: "Dikkat et, halis din yalnız Allah'ındır. Onu bırakıp kendilerine birtakım dostlar edinenler: Onlara bizi sadece Allah'a yaklaştırsınlar diye kulluk ediyoruz derler..." (ez-Zümer 39/3)

Seraa leküm mine'd-Din ve Şerau lehüm mine'd-din: "Nuh'a tavsiye ettiğini sizin için de din kıldı..." (eş-Şura 42/13,21)

İttehazu dinehüm lehven ve laiben: "O kafirler ki dinlerini bir eğlence ve oyun edindiler..." (el-Araf 7/51; el-Enam 6/70)

Eqim Vecheke li'd-Din: "Sen yüzünü "Hanif" olarak dine, Allah insanları hangi fitrat üzere yaratmış ise ona çevir..." (er-Rum 30/30,43)

Bu dönemde nazil olan bir âyette "es-Sıratu'l müstakîm, dinen kıyamen, millete İbrahim" ve "Hanif" kelimeleri bir arada yer almaktadır: "De ki: Şüphesiz Rabbim beni doğru yola, dosdoğru dine, Allah'ı birleyen İbrahim'in dinine iletti. O, ortak koşanlardan değildi" (el-En'am 6/161). Daha önceki emirler, ferdi seviyede "Hanif" olarak dine yönelme şeklinde iken (er-Rum 30/30), artık ilk defa olmak üzere bu âyetle cemaat veya grup da devreye sokulmakta ve bir müminler cemaati söz konusu edilmektedir. Artık ferdi planda "Hanif" olmaktan, tarihi plandaki hunefa denilen cemaatin parçası olmaya geçilmektedir ki Hunefa, Allah tarafından hidayet edilen, müşrik olmayan muvahhidlerdir.

Mekke döneminin bu ikinci yarısında ayrıca, "dinlerini firkalara ayıranlar(ferraqu dinehüm, Rum 30/32) ve "dininizi değiştireceğinden (yübeddile dineküm,Ğafir 40/26) ifadeleri yer almaktadır.

Medine döneminde "millet-i İbrahim" kavramı "müslimîn" kelimesiyle birlikte geçmekte (Hacc 22/78), böylece Mekke döneminde esas olan tevhid'den ümmete, kendini Allah'a teslim edenler cemaatine geçilmekte, ancak tevhid esasını yine vurgulanarak "dinü'l-hak" tabiriyle muharref ve batıl dinlere karşı yeni dinin sağlam esasları belirtilerek bütün dinlere üstün kılınacağı müjdelenmektedir. (et-Tevbe 9/29,33; el-Fetih 48/28; es-Saf 61/9).²⁰

Mekke döneminde din kavramı "tarihin akışına ve tabiatın gidişine yön veren, zamana ve aleme hükmeden, dini ortaya koyan, hesap gününü elinde tutan Allah'ın otoritesi" şeklinde özetlenebilecek bir muhteva

20 Y.Y.Haddad, a.g.m., s. 117-120.

kazanırken Medine döneminde bu muhteva genişletilerek “kişinin Allah’a bağlı bir hayat sürdürmesi, Müslüman topluluğuna karşı görevlerini yerine getirmesi, Allah’ın mutlak tasarruf ve hakimiyete sahip olması” (el-Bakara 2/193; el-Enfâl 8/39) gibi unsurlar da dinin muhtevasına katılmıştır.

Medine döneminin çok dinli yapısı içinde “Allah katında din şüphesiz İslâm’dır” (Âl-i İmran 3/19); “Kim İslâm’dan başka bir dine yönelirse onun dini kabul edilmeyecektir, o ahirette de kaybedenlerdendir.” (Âl-i İmran 3/85) âyetleriyle, cenneti kendi tekellerine alan Yahudi ve Hıristiyanların durumlarına açıklık getirilmiş, Ehl-i Kitap denilerek müşriklerden ayrı tutulmalarına rağmen inanç ve davranışlarının yanlış olduğu belirtilmekte ve Allah’ın dinine davet edilmektedirler. Yine Medine döneminde “Allah’ın dini” için savaşılmaya istenmekte (el-Bakara 2/193; el-Enfal 8/39); “Dininize uyanlardan başkasına inanmayın” (Âl-i İmran 3/73) âyetiyle dinin, Allah-insan ilişkisi yanında sosyal ilişkilerin de temel ölçüsü olduğu ortaya konmaktadır.

Öte yandan hem Mekke hem Medine döneminde din kelimesi sadece Müslümanların değil, başkalarının inançlarını da ifade etmek üzere kullanılmıştır. Mesela Mekke döneminde Müşriklere hitaben “sizin dininiz size, benim dinim bana” (el-Kafirun 109/6); Medine döneminde ise bütün insan toplulukları muhatap alınarak “Bütün dinlere üstün kılmak üzere peygamberlerini doğruluk rehberi olan Kur’ân ve Hak Din ile gönderen odur” (el-Feth 48/28) denilmesi buna delil teşkil eder.

Bununla birlikte özel anlamda din kelimesiyle İslâm kastedilmektedir (Al-i İmran 3/19). Bu bakımdan “İslâm” ile “din” âdeta eş anlamlı iki kelime gibi telakki edilmiş ve bütün peygamberlerin getirdiği dinin İslâm olduğu ifade edilmiştir (Al-i İmran 3/85; en-Nisa 4/125; el-Maide 5/3; eş-Şura 42/13). Ayrıca İslâm özel olarak Hz. Muhammed’e gelen dinin adıdır (el-Maide 5/3).

4. Millet kavramı ve din

Kur’ân’da din kelimesinin yanında aynı anlamda kullanılan bir başka kelime de millettir. Cürcânî, din ile milletin bir olduğunu, bunların itibarı olarak ayrıldıklarını, her ikisinin de şeriata dayandığını belirtir. Nitekim millet kelimesi Kur’ân’da geçtiği on beş yerde din anlamında kullanılmıştır. Bu on beş yerin altısında (el-A’râf 7/88,89; Yusuf 12/37; İbrahim 14/13; el-Kehf 18/20; Sad 38/7) putperest dinleri, bir yerde Yahudi ve Hıristiyanların dinlerini (el-Bakara, 2/120) ifade etmekte, sekiz yerde de “millet-i İbrahim” şeklinde geçmektedir.

Dinin asıl mânâsı kişisel inançtır. Halbuki millet, daha katı, objektif ve şekli bir şeyi gösterir. Daima müşterek bir dine dayalı bir toplumu hatırlatır. Din, kişisel itaat ve inançtan doğuyor, şekilleniyor ve gelişmesinin sonunda gittikçe millet kavramına yaklaşıyor ve aşağı yukarı onunla eşanlamlı oluyor. Şu iki âyette bu daha iyi görülmektedir:

“Sizin dininize uyanlardan başka hiçbir kimseye inanmayın.” (Al-i İmran,3/73) Bu âyette “din” kelimesi geçmektedir

“Dinlerine uymadıkça Yahudiler de Hristiyanlar da asla senden razı olmayacaklardır.” (el-Bakara,2/120). Bu âyette de “millet” kelimesi geçmektedir.

Bu iki âyette din ile millet aynı anlamdadır. Din ile milletin eş anlamlılığını şu âyette de görmek mümkündür:

“Rabbim beni doğru yola,dosdoğru dine, Allah'ı birleyen İbrahim'in dinine iletti...” (el-Enam,6/161)

Şehristânî dinin, taat ve inkıyad anlamına geldiğini belirttikten sonra milleti şu şekilde tarif etmektedir: “İnsanoğlu hayatını devam ettirmek ve ahiretini kazanmak için diğer hemcinsleriyle bir arada yaşamaya muhtaçtır. Bu beraberlik, insanın sahip olduklarını yitirmeyeceği, sahip olmadıklarını sağlayacağı bir sistem şeklinde olmalıdır ki bu yapıdaki cemiyetin teşkiline millet denilir. Bu yapıya götüren yola da minhac, şeriat ve sünnet adı verilir. “Şu halde din, ferdi plandan içtimai alana geçtiğinde millet adını almaktadır ve Şehristânî'ye göre en büyük millet, Millet-i İbrahim'dir ki ona "Hanif"lik denilir.²¹ Hz. İbrahim başı başına bir ümmet olduğuna göre(en-Nahl 16/120), onun getirdiği dine de “millet” denilecektir.

Sonuç

Kur'an-ı Kerim'de din kavramı,yukarıda da belirtildiği gibi,sadece ilahi menşeli din için değil, bütün inanç ve ibadet şekilleri için de kullanılmaktadır(Al-i İmran,3/85; .et-Tevbe,9/33; el-Feth,48/28; es-Saf,61/9; vd.): Kafirler için kullanıldığı gibi(el-Kafirun,109/6), müşrikler için de kullanılmaktadır(et-Tevbe,9/33). Diğer taraftan Ehl-i Kitabın dinleri de yine bu terimle ifade edilmektedir(en-Nisa 4/171; el-Maide 5/77).

Bu genel kullanımın yanında ed-Dinü'l-Hanif,ed-Dinü'l-Kayyim, ed-Dinü'l-Halis ve dinullah terkipleriyle özel bir din tanımlanmaktadır ve

21 Şehristânî, *el-Mîlel ve'n-Nihal*, I, 38-39.

bu din, millet-i İbrahim diye de tavsif edilmektedir. Nihayet "Allah nezdinde hak din İslâm'dır"(Al-i İmran, 3/19); "Bugün size dininizi ikmal ettim, üzerinize nimetimi tamamladım ve sizin için din olarak İslâm'ı seçtim..."(el-Maide 5/3) denilerek gerçek dinin adı konmuş, "Kim İslâm'dan başka bir din ararsa bilsin ki kendisinden böyle bir din asla kabul edilmeyecektir"(Al-i İmran 3/85) âyetiyle de tek geçerli din gösterilmiştir.

İslâm, özel anlamda Hz. Muhammed'e vahyedilen dinin adı olduğu gibi, genel anlamda Hz. Adem'den beri vahiy yoluyla tekrar edile gelen dinî gerçeklerin de adıdır. Kur'an Yahudileri, Hıristiyanları ve Müslümanları Hz. İbrahim'in tebliğ ettiği evrensel İslâmî gerçekler(Haniflik) ortak paydasında birleştirmeye çalışmıştır.²²

Kur'an'da "Hanif" kelimesi on yerde, çoğulu olan Hunefa ise iki yerde geçmektedir. Bu on iki yerin dokuzunda "Hanif"liğin müşriklikten farklı ve onun karşıtı olduğu belirtilmekte, iki yerde yahudi ve hıristiyan karşıtı olarak geçmekte, sekiz yerde Hz. İbrahim'n imanını ifade etmektedir. Haniflik, müşriklik olmadığı gibi Yahudilik ve Hıristiyanlık da değildir. Allah'ın başlangıçtan itibaren insanlara bildirdiği, insanın tabiatına en uygun olan tevhid dinidir. Bütün peygamberlerin tebliğinde bulunan Evrensel İslâm, şirk ve küfürden uzak olarak Allah'a yönelme yani tevhid dir(Haniflik). Bu özün formu(şariat), her tarihi ve içtimai duruma göre farklılık arz etmiştir: "Sizden her biriniz için bir şariat ve bir yol belirledik. Allah isteseydi hepinizi bir tek ümmet yapardı. Fakat size verdikleriyle sizi sınamak istedi..."(el-Maide 5/48).

Kur'an-ı Kerim Hz. İbrahim'in dininden (millet-i İbrahim), kendini bilmezlerden başkasının yüz çevirmeyeceğini(Bakara 2/130), İbrahim'in dinine "Hanif" olarak tabi olandan daha güzel kimsenin olamayacağını (Nisa 4/125) bildirmektedir. Hz. Peygambere: "Sonra da sana doğru yola yönelerek İbrahim'in dinine uy. O müşriklerden değildi diye vahyedilmiş(Yunus 10/105; Nahl 16/123); Hz. Peygamber de: "Rabbim beni doğru yola, dosdoğru dine, Allah'ı birleyen İbrahim'in dinine iletti. O müşriklerden değildi" (Enam 6/161) demiştir.

Bu dinde şirk yoktur (Enam 6/79) ve âlemlerin Rabbine boyun eğilmektedir(Bakara 2/131). Bu dini benimseyenlere müslümanlar adı verilmiştir(Hac 22/78). Bu din Yahudilik ve Hıristiyanlıktan farklı ve ayrıdır(Bakara 2/135; Al-i İmran 3/67). Ehl-i Kitap, İbrahim'in dinine davet edilmiştir(Al-i İmran 3/95). Bu din nesilden nesile tavsiye edilmiş ve devam etmiştir(Bakara 2/132-133,140; Al-i İmran 3/68). Bu dinde sadece

22 Ö.Özsoy, İ. Güler, *Konularına Göre Kur'an*, Ankara 1996, s. 165.

Allah'a ibadet edilecek, başkalarına tapılmayacak (Yusuf 12/40; Yunus 10/104; Zümer 39/3, 11, 14), namaz kılınacak, zekat verilecektir (Beyyine 98/5).

Hülasa olarak söylemek gerekirse "İşlerinde doğru olarak kendini Allah'a veren ve İbrahim'in Allah'ı bir tanıyan dinine tabi olan kimseden daha güzel kim vardır" (Nisa 4/125).

Kur'an indiği Arap yarımadasında (öncelikle Mekke ve çevresinde) o tarihte hangi dini gruplar varsa onlardan bahsetmiş, onların inanç veya yaşayışlarını değerlendirerek eleştirmiştir. Diğer taraftan Kur'an'da İslâm dışında hiçbir din, ismiyle anılmamakta, sadece bu dinlerin müntesiplerinden bahsedilmektedir. Kur'an'da müşriklerden, Ehl-i Kitap da denilen Yahudi ve Hıristiyanlardan, ayrıca Sabiiler ve Mecusilerden de söz edilmektedir. Kur'an, itikad noktasında Yahudileri, amel ve ahlâkî davranış noktasında da Hıristiyanları İslâm'a daha yakın görmekte, Yahudilerle daha çok davranışları konusunda, Hıristiyanlarla ise daha çok itikadi yapıları konusunda tartışıp tenkit etmektedir.